

Protestant Theological University

Belijden in context.

Moehn, W.H.T.

Published in:
Gevarieerde oogst

Published: 01/06/2024

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):

Moehn, W. H. T. (2024). Belijden in context. Christophorus Fabritius' confessies met het martelaarschap voor ogen. In A. de Bruijne, R. van Houwelingen, & J. Klok (Eds.), *Gevarieerde oogst: Vriendenbundel voor Erik A. de Boer* (pp. 90-97).

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-pthu/bibliotheek-pthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

9. Belijden in context – Christophorus Fabritius' confessies met het martelaarschap voor ogen

WIM MOEHN

Een van de mensen met wie collega Erik de Boer zich in zijn onderzoek intensief heeft beziggehouden, is Guido de Brès (ca. 1522-1567). In 2011 heeft hij samen met de Belgische onderzoeker Émile Braekman, die een groot deel van zijn academische carrière gewijd heeft aan de reformator van de Zuidelijke Nederlanden, het lijvige boek *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden* uitgegeven.¹ Daarnaast heeft hij in een aantal artikelen De Brès' eerstelingsgeschrift, *Le baston de la foy chrestienne (Het wapen van het christelijk geloof)* onder de aandacht van onderzoekers gebracht.²

Erik en ik kennen elkaar al van de tijd dat we beiden bezig waren met ons promotieonderzoek en de contacten met dr. Willem Balke. In 2013 hebben we het besluit genomen om gezamenlijk de uitgave van De Brès' oeuvre in een wetenschappelijke editie ter hand te nemen. Aanvankelijk kozen we voor een digitale editie, maar midden in de coronacrisis hebben we toch besloten om eerst een editie in boekvorm op de markt te brengen. Na ruim tien jaar is *Le baston* door uitgever Droz in Genève gepubliceerd.³ Erik heeft de uitgave en bezorging van de *Procedures Tenues* ter hand genomen en door vrijwilligers is de tekst van De Brès' lijvigste werk, het boek gericht tegen de wederdopers, gedigitaliseerd en kan een begin gemaakt worden met de bezorging van *La racine, source et fondement des anabaptistes ou rebaptisez de nostre temps*.⁴

- 1 É. Braekman & E. de Boer (red.), *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden* (Utrecht: Kok, 2011).
- 2 E.A. de Boer, "De katholieke ecclesiologie van de Confessio Belgica in het licht van De Bres' *Le baston de la foy*", *Theologia Reformata* 55 (2012): 264-277; E.A. de Boer, "The Articles on Scripture in the Confessio Belgica and in *Le baston de la foy chrestienne*", *The Belgic Confession at 450 = Analecta Bruxellensia* 15 (2012): 105-122; E.A. de Boer, "Guy de Brès's »*Le baston de la foy chrestienne*«. From Personal Notebook to Patristic Anthology (1555-1565)", *Zwingliana* 40 (2013): 73-99.
- 3 Guy de Brès, *Le baston de la foy chrestienne, The Staffe of Christian Faith 1555-1565*, edited by W.H.Th. Moehn, Volume I.1-2 (Travaux d'Humanisme et Renaissance 653; Genève: Droz, 2024).
- 4 Guy de Brès, *La racine, source et fondement des anabaptistes ou rebaptisez de nostre temps. Avec*

De Brès heeft zich niet alleen als auteur verdienstelijk gemaakt, maar ook als vertaler. Zijn Franse vertaling van de *Historie ende gheschiedenisse van de verradelicke ghevangenis der vromer ende godsaligher mannen, Christophori Fabritij [...] ende Oliverij Bockij*⁵ wordt thans door een klein team van vrijwilligers gedigitaliseerd en zal in ieder geval opgenomen worden in de digitale editie van De Brès' werken, zodat de vertaling beschikbaar is voor voortgaand onderzoek. In deze bijdrage hoop ik nader in te gaan op de *Historie ende gheschiedenisse*, waarbij de focus ligt op de geloofsbelijdenissen van Fabritius die in dit boek zijn opgenomen.

Setting van de *Historie ende gheschiedenisse*

Op 1 juli 1564 vallen twee protestanten in handen van de Antwerpse overheid.⁶ De arrestanten zijn de predikant van de stad, Christophorus Fabritius (ca. 1527-4 oktober 1564) en Olivier de Bock (?-1564), die als hoogleraar verbonden is aan de universiteit van Heidelberg. Een mutsenverkoopster die bekendstond als de Langhe Margriete was de gereformeerde kerk van Antwerpen binnengedrongen. Zij wendde voor dat zij zich zou bekeren wanneer de calvinistische theologen haar zouden overtuigen van de waarheid van hun geloof. Fabritius heeft verschillende gesprekken met haar gevoerd en tijdens een volgend gesprek zou zich nog een theoloog bij hem voegen. Tijdens dit gesprek vond een inval plaats door markgraaf Jean van Immerseel en zijn gerechtsdienaars. Na drie maanden wordt Fabritius op de brandstapel ter dood gebracht. Olivier de Bock, die op hetzelfde moment gearresteerd was, komt op voorspraak van keurvorst Frederik III van de Palts vrij op straf van verbanning.

Het relaas van het verraad, de gevangenneming, de daaropvolgende verhoren en de executie zijn korte tijd later beschreven en gepubliceerd, waarschijnlijk door de Antwerpse predikant Joris Wybo (1530-1576). Adriaen van Haemstede heeft Fabritius' martelaarschap direct opgenomen in de tweede uitgave van zijn *Historie der martelaren*.⁷ Guido de Brès heeft ervoor gezorgd dat ook de Franstalige protestanten

tresample refutation des arguments principaux, par lesquels ils ont accoustumé de troubler l'Eglise de nostre Seigneur Jesus Christ, et seduire les simples. Le tout reduict en trois livres ([Rouen]: Abel Clémence, 1565), <http://data.onb.ac.at/rep/109DFE14>.

5 Opgenomen in *Het martelaarschap van Hendrik Vos en Joannes van den Esschen, Willem van Zwolle, Hoste vander Katelijne, Christophorus Fabritius en Oliverius Bockius, Guido de Bres en Peregrin de La Grange*, geredigeerd door F. Pijper (Bibliotheca Reformatoria Neerlandica 8; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1911), 281-461, <https://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:001696374>.

6 Voor deze paragraaf is gebruikgemaakt van É. Braekman, "Histoire notable (Een opmerkelijke geschiedenis)", in: Braekman & De Boer, *Guido de Bres*, 220-224 en A. de Groot, "Fabritius (Smit, Marissael), Christophorus (Christoffel)", in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Kampen: Kok, 1988), 3:110-111.

7 Geraadpleegd exemplaar: A. van Haemstede, *Historie der martelaren* (Leiden: de weduwe

konden lezen over de geloofstrouw van Fabritius. De hoofdtekst heeft hij zorgvuldig vertaald, maar op de plaats van de inhoudsopgave heeft De Brès een drietal sonnetten opgenomen. De zogeheten troostbrieven ontbreken in de Franse vertaling. De *Histoire notable* is in 1614 ongewijzigd herdrukt in Leiden.

Tijdens Fabritius' gevangenschap verspreidde zich reeds het gerucht dat hij herroepen zou hebben en zou zijn teruggekeerd tot de Moederkerk. Door brieven en een tweetal geloofsbelijdenissen heeft hij zijn gemeenteleden overtuigd van de oprechtheid van zijn geloof.

Als *Christoffel* van zommige Christelyke Broeders verstaan hadde, dat dese kwade gerugten alomme gestroit werden, zo heeft hy met brieven aan de gantsche Gemynte zijn onschult gedaan. En tot meerder bevestinge van dien, heeft hy terstont daar na een belydenisse zijns geloofs aan de Gemynte geschreven, betuigende dat hy deselve, als wesende de ryne waarheit, beryt was met zijn bloet te bevestigen. Daarna heeft hy zommige zeer schoone en treffelyke brieven aan de voornoemde Gemynte gesonden, welke hier omkorthets wille nagelaten worden. En alzo zy alle met nog een ander belydenisse des geloofs in haar orden gestelt zijn in een besondere Historie, zo is 't gants onnodig dezelve hier wederom te verhalen.⁸

Twee belijdenissen

De beide confessies van Fabritius zijn zonder meer gereformeerd te noemen. Ze hebben een zekere verspreiding gekend, maar zijn niet te vergelijken met bijvoorbeeld de catechismussen van Genève en Heidelberg of met de Franse en Nederlandse Geloofsbelijdenis. Te Velde noemt in de inleiding en verantwoording van *Confessies* een aantal criteria op grond waarvan vijf gereformeerde confessies in Nederlandse vertaling worden aangeboden:

- ze vonden brede weerklank en zijn ooit door een of meer kerkengroepen als officieel belijdenisgeschrift aanvaard geweest;
- ze bieden elk een volledig overzicht van de leer van de Schriften zoals die in de gereformeerde religie werd gehoord en verwoord.⁹

van Jan vander Deyster, Hendrik vander Deyster, 1747), 603-608. Zie voor de context: B.S. Gregory, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Harvard Historical Studies 134; Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1999), 170.

8 Van Haemstede, *Historie*, 605-606.

9 M. te Velde (red.), *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuwse Europa* (Heerenveen: Groen, 2009), 17.

Vanwege de aantijging dat hij afvallig zou zijn geworden van het gereformeerde geloof zag Fabritius zich genoodzaakt zijn orthodoxie te bewijzen. Tevens bemoedigt hij zijn medezusters en broeders door woorden te geven aan het geloof, waar zij zo nodig hun leven voor overhebben. Twee onbekend gebleven belijdenissen uit de bloeiperiode van de gereformeerde confessies zijn in 1911 opnieuw uitgegeven in de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*. Na ruim 110 jaar vragen we opnieuw aandacht voor deze vertolking van het geloof, en wel tegen de achtergrond van de toonaangevende belijdenisgeschriften die korte tijd daarvoor gepubliceerd zijn.

Belijden vindt plaats binnen het krachtenveld van de heilige Schrift, de traditie en de eigen context. De belijdenissen worden voortdurend gevoed vanuit de Schrift. Voor de belijdenissen is ook de traditie van belang, om aan te tonen dat gereformeerde gelovigen geen nieuwlichters zijn, maar in hun geloof staan op de schouders van de profeten, apostelen en kerkvaders en andere vertegenwoordigers van de traditie van de kerk. Ten slotte vindt het belijden plaats in direct rapport met de feiten, vragen en uitdagingen van de eigen tijd.¹⁰

In de *Historie ende gheschiedenisse* zijn belijdenissen opgenomen als ‘De belidenisse des gheloofs’ en ‘Een ander belidenisse des Gheloofs’. Fabritius zet in met de belijdenis van de Vader, de Zoon en de heilige Geest. Hij doet dat door een groot aantal vooral nieuwtestamentische teksten aaneen te rijgen. Deze vormgeving doet denken aan de wijze waarop Guido de Brès in de latere uitgaven van *Het wapen van het christelijk geloof* begint met een drietal hoofdstukken over de Vader, Zoon en heilige Geest. De belijdende uitspraken over God – bijvoorbeeld ‘God is almachtig’ – laat De Brès steeds volgen door een aantal Bijbelcitataten.¹¹

In de openingszinnen van de eerste belijdenis gebruikt Fabritius zeer frequent het telwoord één:

Daer is (srijft Paulus) een Heere, een Geloove, een Doop, een God ende Vader: alsoe segghe ende belide ick, daer is maer een ewich leven, tot het welcke men niet meer dan deur eenen wech ingaen can. Gelijk daer ooc maer een versoenoffer is, enden eenen middelaer Christus Jesus, eenen hoogen Priester na den ordinantie Melchisedechs: den eenigen Coninc der Coningen ende Heere der Heeren: den eenigen Leeraer, Herder ende warachtich Propheet sijnder Ghemeynte.¹²

10 Te Velde, *Confessies*, 12-13.

11 Zie Guido de Brès, *Het wapen van het christelijk geloof*, vertaald door E.W. Karels-Boonzaaijer & A. Schimmel-Boonzaaijer (Barneveld: Stichting Heruitgave Werken Guido de Brès en Gebr. Koster, 2009), 29-135.

12 *Historie ende gheschiedenisse*, 311. In het vervolg verwijzen de paginanummers tussen haakjes naar deze uitgave. In de weergave van de tekst wordt het gebruik van v/u en i/j aangepast

Wie God de Vader is, blijft in deze belijdenis onbesproken, in tegenstelling tot de veelheid van teksten waarmee de persoon en het werk van de Zoon beschreven worden. In de ‘ander belidenisse’ legt Fabritius rekenschap af van zijn geloof, ‘volgende de articulen onses Christelicken geloofs’ (316), waaraan hij per artikel de ‘Papistische dwalingen ende ketterien’ weerlegt. Het vaderschap van God belijdt hij met gebruikmaking van de woorden die De Brès gebruikte in artikel 1 van de *Confession de foy* én de Franse geloofsbelijdenis. Het ‘wij geloven allen’ is nu verwoord als een persoonlijke belijdenis: ‘Ick gheloove ende belide dan metter herten ende metten monde, datter is een eewich, almachtich, warachtich, wijs, barmhertich, ende rechtveerdig God: eenich in het wesen, drievuldich in personen’ (316). Terwijl De Brès belijdt dat ‘er een enig eenvoudig geestelijk wezen is, dat wij God noemen,’ luidde de tekst van de Franse geloofsbelijdenis: ‘Wij geloven en belijden dat er slechts één God is. Hij is een enig en enkelvoudig wezen.’¹³ Even verder beschrijft Fabritius wat het belijden van de Vader voor hem betekent. Hij is Schepper, Regeerder en Onderhouder van alle dingen. Op deze God vertrouwt hij volkomen, ‘nademael hi een almachtich God is, die my helpen, troosten ende salichmaken can: ende ooc eenen goetwilligen ende barmhertigen Vader, die my helpen, troosten ende salichmaken wilt’ (317). Deze persoonlijke belijdenis is gekleurd door de taal van de Heidelbergse Catechismus, antwoord 26: ‘Immers, Hij kan dit doen als een almachtig God en wil het ook doen als een getrouw Vader’.¹⁴ Deze voorbeelden illustreren hoe Fabritius, met gebruikmaking van de oecumenische belijdenisgeschriften en de eigentijdse gereformeerde confessies, woorden gevonden heeft om zijn eigen geloof te vertolken.

Wie de Zoon is, verwoordt Fabritius niet met teksten uit de Bijbel, maar met gebruikmaking van formuleringen zoals die te vinden zijn in de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel: ‘Dese is warachtich God uut der substantie ende wesen sijns hemelschen vaders, voor allen tiden gheboren, hem even gelijk int wesen, wijsheyt, almogentheyt, cracht, eewicheyt etc.’ (311).¹⁵ Na zijn hemelvaart regeert en onderhoudt Christus zijn kerk ‘deur sinen H. geest’. In de eerste belijdenis worden Persoon en werk van de heilige Geest uiterst beknopt en in nauwe samenhang met de christologie beschreven: ‘met welcken gheest de dienaren des woorts begaeft sijnde prediken enden vercondigen Gods woort tot opbouwinge derselver kercke’ (312). De troost van het belijden van de heilige Geest vertolkt Fabritius in zijn tweede belijdenis: ‘deur wien alleene wy geheylight ende wedergeboren wor-

aan de hedendaagse spelling.

13 Te Velde, *Confessies*, 372.

14 K. Zwanepol & C.H. van Campenhout (red.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen: Uitgeverij Protestantse Pers, 2009), 85.

15 Zie voor de tekst van de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel: *Belijdenisgeschriften*, 17-18.

den tot en levendige hope des toecomende levens, die oock de vaderlicke liefde tot ons in sinen lieven Sone Christo Jesus, ende onse toecomende erfghenaemheyt ende salicheyt in onse herten versekert ende verseghelt tot den dach onser verlossinghe [...] om het welcke ick oock alle mijn betrouwen op hem stelle' (323).

Ondanks de toezegging in 'Een ander belidenisse' dat hij de artikelen van het Apostolicum zal volgen, is Fabritius niet verder gekomen dan het artikel dat handelt over de 'heylige al ghemeyne Christelicke kercke' (323), die gekenmerkt wordt door de zuivere verkondiging van Gods Woord, de waarachtige belijdenis van het geloof, de oprechte bediening van de twee sacramenten en 'het neerstich gebruyck der Christelicker discipline, die als een zenuwe der gemeynten is: de welcke in onderlinghe vermaninghe ende straffinghe, ende in het afsniden der onboetveerdiger ende verrotter lidtmaten geleghen is' (324). Na de bestrijding van de doop in de Rooms-Katholieke Kerk, de mis en de oorbiecht betuigt Fabritius: 'ic blive by de ewige waerheyt Gods, ende heylsamer leere Christi Jesu' (326), en distantieert hij zich expliciet van de Moederkerk door te betuigen: 'Ick versake ende verlooche ne dan met herte ende monde de Pauselicke Roomsce Kercke, met de welcke ick gheen ghemeynschap en begeere te hebben.'

'De belidenisse des gheloofs' vervolgt na het belijden van Vader, Zoon en heilige Geest met de verwerping van de dwalingen ten aanzien van de doop en het avondmaal. We concentreren ons nu op het avondmaal in deze belijdenis om te illustreren hoe Fabritius zijn geloof niet alleen verwoord heeft in het krachtenveld van Schrift en context, maar ook in het krachtenveld van de traditie.

De sacramenten worden 'ghedencteecken' en 'segelen der ghenade' genoemd. Met een beroep op Augustinus geeft Fabritius te kennen dat er slechts twee sacramenten zijn – 'en sijn niet vele, maar alleenlic twee' (312).¹⁶ De beperking tot twee sacramenten is een strakkere afbakening dan wat Augustinus verwoord had. De noodzaak om het avondmaal te gebruiken verklaart Fabritius in zijn belijdenis als volgt: 'Geboren sijnde behoeven wy dagelicxsce natuerlicke spise: also ooc eens geestelic wedergeboren sijnde behoeven wy daghelicsce gheestelicke spise ende voetsel' (313). Het onderscheid tussen een natuurlijk en geestelijk leven en het voedsel dat daarbij hoort, heeft hij niet bij Calvijn kunnen vinden, maar wel bij De Brès in diens *Confession de foy*.¹⁷ In artikel 35 schrijft De Brès:

16 Augustinus, *De doctrina christiana* III.ix.31. Vertaling: *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie*. Ingeleid, vertaald en toegelicht door J. den Boeft & I. Sluiter (Amsterdam: Ambo, 1999), 120: 'Een paar slechts, weinig in getal, in plaats van die grote hoeveelheid (tekenen ten tijde van de patriarchen en profeten, WM) hebben de Heer zelf en de apostolische leer ons overgeleverd, ook nog gemakkelijk uit te voeren, zeer verheven van inhoud, heel zuiver in de beleving. Voorbeelden zijn het sacrament van de doop en de viering van het lichaam en het bloed van de Heer.'

17 Zie L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation. Incarnation and Liturgy* (Cambridge: CUP, 2006), 197.

Nu hebben degenen die wedergeboren zijn tweeërlei leven in zich: het ene is lichamelijk en tijdelijk, dat zij met hun eerste geboorte hebben meegebracht en dat alle mensen gemeen hebben. Het andere is geestelijk en hemels; het wordt hun gegeven in de tweede geboorte, die geschiedt door het woord van het Evangelie in de gemeenschap met het lichaam van Christus. In dit leven delen niet alle mensen, maar alleen de uitverkorenen Gods. Zo heeft God ons, tot instandhouding van het lichamelijke en aardse leven, aards, gewoon brood verordend, dat daartoe dienstig en aan alle mensen gemeenschappelijk is, zoals het leven zelf. Maar om het geestelijke en hemelse leven te onderhouden, dat de gelovigen hebben, heeft Hij hun een levend brood gezonden, dat uit de hemel neergedaald is, te weten Jezus Christus, die het geestelijk leven van de gelovigen voedt en onderhoudt als Hij genuttigd wordt, dat is: geestelijk toegeëigend en ontvangen door het geloof.¹⁸

Om duidelijk te maken dat de sacramenten van brood en wijn zichtbare tekenen zijn, die het lichaam en bloed van Christus voorstellen, beroept Fabritius zich op verschillende uitspraken van kerkvaders. De verwijzingen naar Augustinus, Tertullianus en Ambrosius zijn ook te vinden bij De Brès in *Het wapen van het christelijk geloof*.¹⁹ Opvallend is echter de verwijzing naar Fulgentius: ‘ende den beker [wert] het nieuwe Testament ghenaeemt: om dat sy (ghelijc Fulgentius uutleyt) het selfde bedieden’ (314). In de marge staat de verwijzing: ‘Fulgentius referente haymone’. Pijper tekende hierbij aan dat Fabritius uit het geheugen schijnt te citeren. Tegenwoordig is het spoor dat leidt naar ‘referente haymone’ wel te traceren, namelijk naar Heinrich Bullinger, *De origine erroris libri duo*: ‘Zo verklaart ook Fulgentius, onder verwijzing naar Haimo: Dit is de beker van het Nieuwe Testament, dat wil zeggen, deze beker die Ik jullie overhandig betekent het Nieuwe Testament’.²⁰

Ten slotte grenst Fabritius zich zowel naar rooms-katholieke als naar lutherse zijde af met de woorden: ‘Tot dese ghemeynscap (met Christus, WM) en is gheen Transsubstantiatie oft veranderinghe des broots van noode noch eenige vereeninge oft vermenginge des lichaems Christi met den broode.’ Voor de gemeenschap met Christus hoeft zijn lichaam niet op aarde te zijn. Fabritius onderbouwt deze

18 *Belijdenisgeschriften*, 188.

19 *Het wapen*, 220-221.

20 H. Bullinger, *De origine erroris libri duo* (Zürich: in officina Froschoviana mense martio, 1539), 125 verso: ‘Sic etiam Fulgentius exponit, referente Haymone, Hic est calix novum testamentum, id est, hic calix quem vobis trado novum testamentum significat.’ Tekst en vertaling: Heinrich Bullinger, *Schriften I*, edited by E. Campi, D. Roth & P. Stotz (Zürich: Theologischer Verlag, 2004), 294. Later heeft Bullinger de verwijzing van Fulgentius naar Haimo ook opgenomen in ‘De defensionis libello D. Ioannis Calvini et Tigurinae Ecclesiae iudicia’, CO 15, 289-290.

stelling met een opvallend argument, ontleend aan het huwelijk: ‘Want gelijc man ende wijf tsamen met den bant des houwelicx verbonden een vleesch ende lichaem sijn, hoe verre ende wijt dat sy ooc van malcanderen versceyden sijn: Also is de Ghemeynte (die de bruyt Christi is) vleesch vanden vleesche Christi haers bruydegoms, ende been van sijnen beene, hoe wel sy na den lichame deen van den anderen versceyden sijn, om dat sy met den bant des geestelicken houwelicx te samen vereenicht sijn’ (315, cursivering WM). Van de sacramentele tekenen mogen geen afgoden gemaakt worden. Anderzijds mag men zich niet zo geestelijk wanen, dat men zonder de tekenen kan: ‘Wij en sullense ooc niet verwerpen, noch verachten, als men die becomen can na de instellinghe Christi.’ God is echter niet aan de uiterlijke middelen gebonden. Wanneer een gelovige in gevangenschap (zoals bij Fabritius het geval is) verstoken is van het sacrament van het avondmaal, kan ook op geestelijke wijze de gemeenschap met Christus beoefend worden.

Conclusie

Twee persoonlijke belijdenissen heeft Fabritius nagelaten om daarmee zijn geloofsgenoten toe te rusten en te overtuigen van de oprechtheid en zuiverheid van zijn geloof. Onze lezing van deze belijdenissen heeft aangetoond dat zij meer zijn dan ‘de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie’ (Willem Kloos). De inbedding in de Schrift, de wijze waarop de traditie verwerkt is en de connectie met het leven *coram Deo*, met het martelaarschap voor ogen, zorgen er met elkaar voor dat dit geestelijk testament het waard is gelezen en onderzocht te blijven worden, naast de ‘officiële’ belijdenissen die door kerken en tijdens kerkelijke vergaderingen aanvaard zijn. Fabritius was bereid zijn leven te geven voor dit geloof: ‘Dit is mijn gheloove: hier op begheere ic te leven ende te sterven. [...] Deynde sal de sacke wel verthoonen’ (316). Zijn persoonlijke belijdenis is ingebed in de gemeenschap der heiligen. Van hun voorganger hebben de gemeenteleden woorden ontvangen waarmee ook zij hun geloof kunnen belijden. Wederkerig vraagt de voorganger om het gebed van zijn gemeenteleden: ‘Biddet God ooc voor my, dat hy my desghelijcx verstercke met sinen H. geest deur Jesum Christum sinen sone. Amen.’